
ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN MEMARLIĞININ BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİ HAQQINDA CƏFƏR QİYASI TƏDQIQATLARI

Professor Cəfər Qiyasinin elmi əsərlərində, orta əsrlərdən başlayaraq, Azərbaycanlı mütəxəsislərin, sənətkarların, memarların, xəttatların, nəqqaşların, kaşıçıların, rəssamların, Orta Asiyada, Hindistanda, İranda, Ərəb ölkələrində, Türkiyənin bir çox şəhərlərində misilsiz, əvəzedilməz xidmətləri araşdırılır və tədqiq olunur.

Cəfəri mövqeyinə görə İslam Şərqinin ortasında yerləşən Azərbaycan uzun bir dövr ərzində bu regionda baş verən tarixi hadisələrin mərkəzində dayanmışdır.

Yüzillər boyu Azərbaycanı Orta Asiya - Türküstan elləri ilə dərin köklü, çoxşaxəli və davamlı tellər bağlamışdır. Orta əsrlərdə bu bağlılıq özünü hər iki ölkənin tikinti sənətində həm ümumi prinsiplərinin olması, həm də qarşılıqlı nüfuzetmə şəklində göstərirdi. Orta Asiya şəhərlərində aparılan tikinti və bərpa işlərində Elxani hökmdarları saray ustalarını - təbrizliləri də cəlb edirdilər. Türkmənistanın qədim Mehnə şəhərindəki Əbu Səid türbəsi bu baxımdan çox səciyyəvi abidədir [1, s.41].

XIV əsrin əvvəllərində (1049) əsaslı bərpa edilmiş, dəyərli memarlıq abidələrindən olan Əbu Səid türbəsinin baştağında, yığma kaşı mozaikası üsulu ilə üzlənmiş göy, firuzəyi, ağ və az miqdarda sarımtıl kaşı lövhələri işlədilmişdir ki, bu da onun Azərbaycanın Elxani abidələrinin, xüsusilə Olcaytu türbəsi ilə eyniliyi fikrini tutarlı şəkildə təsdiq edir [1, s.42].

Bundan başqa, xalq arasında Bibi xanım məscidi kimi tanınan, Bibi xanım kompleksinin baş tikilisi olan Səmərqəndin Cümə məscidinin (1399-1404) həyətə yönələn fasadının qoşa minarəli nəhəng baştağ şəklində olması Özbəkistanın dini memarlığında ilkin və yeganə haldır [1, s.45]. Qeyd etmək lazımdır ki, professor Cəfər Qiyasinin fikrinə görə, bu baxımdan Səmərqənd məscidi ancaq, 1310-1320-ci illər ərzində tikilmiş Təbriz Əlişah məscidi ilə tutuşdurula bilər. Ondan 85 il sonra inşa edilən Bibi xanım məscidinin fasadında istifadə edilmiş qoşa minarəli bişmiş kərpicdən tikilmiş nəhəng baştağ məhz Bibi xanım məscidinin tikintisində istifadə edildiyi aşkar hiss edilir. Belə baştağ kompozisiyaları başqa yerdə tikilməmişdir [1, s.46]. Bu da zəlzələ nəticəsində çox hissəsi dağıntıya məruz qalan kompleksdə təbrizli ustaların çalışdığını bir daha sübut edir.

Qəzvinlərin hərbi yürüşləri ilə XI əsrdən Hindistanın şimal hissəsində islam dini geniş yayılmağa başlayır. Hindistanda hakimiyyətdə olan, Ön və Orta Asiyanın bədii

memarlıq prinsiplərinə daha çox arxalanan türk-müsəlman sülalələri, apardıqları tikinti işlərində, bu qədim ölkənin memarlığına yeni bina tipləri (məscid, mədrəsə, türbə), memarlıq elementləri (eyvan, minarə), mühəndis qurğuları (tağ, günbəz) və bəzək motivləri daxil olmasında müstəsna rol oynayırdı.

Moğol dövlətinin qurucusu Zahirəddin Baburun (1483-1530) oğlu Nəsirəddin Humayun bir müddət Təbrizi, Ərdəbili və Azərbaycanın başqa yerlərini gördükdən sonra bu şəhərlərdəki tarixi abidələr, saray və məscidlər, türbələr, xüsusilə Səfavi sarayının yüksək mədəni mühiti ona güclü təsir bağışlamışdır və Hindistana qayıdarkən özü ilə Azərbaycandan sənətkarlar aparmışdır. Onun “Dövlət nadiri” adını verdiyi məşhur Azərbaycan rəssamı Mir Seyid Əli Təbrizi uzun müddət baş saray rəssamı olaraq, Moğol minyatür məktəbinin formalaşmasında aparıcı rol oynamışdır.

Moğol memarlığının formalaşmasında əsaslı rol oynamış, 1565-ci ildə Dehlidə tikdiyi klassik Humayun türbəsinin inşası ilə məşhurlaşan başqa azərbaycanlı memar Ağa Mirəg Qiyasdır. Humayn türbəsinin Azərbaycan memarlığı ənəllərinə uyğun tikilməsinə baxmayar, türbənin səki üstünə qaldırılması, mərkəzi günbəz ətrafında dörd kiçik köşkün yerləşməsi, istifadə olunan tikinti materialları və fəsadların işlənməsi yerli prinsipləri də özündə cəmləşdirilməsi aydın hiss olunur.

Humayn türbəsinin örnək olduğu memarlıq təhsili görmüş hökmdar Cahan şahın göstərişi ilə paytaxt Aqra şəhərində istəkli qadını Mümtaz Mahal Banu Bəyimin qəbri üzərində ucaldılmış məşhur Tac Mahal (1630-1652) türbəsidir. Tac Mahal türbəsinin baş memarı türk ustad Məhəmməd İsa Əfəndi olmuş, ona səmərqəndli, təbrizli, şirazlı, dəməşqli, bağdadlı, buxaralı, lohorlu usta və nəqqaşlar yardım etmişdir.

İslam dövründə azərbaycanlılar İran memarlığının inkişafına da hiss olunan təsir göstərmişdir. İranın ən mühüm memarlıq mərkəzlərindən sayılan Yəzd şəhərində, Təbrizdə hazırlanmış layihə əsasında inşa edilən memarlıq kompleksindən indiyədək yeganə tikili – Şeyx Şəhəddin türbəsi qalmışdır. XIV əsrdə İran şəhərlərində çalışmış iki azərbaycanlı sənətkarın adı bəllidir: memar Əli Qəzvini Vəramində, Hacı Məhəmməd Savəci isə İsfahanda karvansara binası tikmişlər. Teymurilər çağının ən dəyərli memarlıq əsərlərindən biri Məşhəd şəhərindəki Şah məscidir. Məscidin fəsad boyu nəzərə çarpan dərəcədə mərkəzi günbəz kompozisiyası, Təbrizdəki Göy-Məscid kompozisiyası ilə yaxın paralel cəhətləri nümayiş etdirir [3, s.57]. Üstündəki kitabədən bəlli olur ki, onu 1451 - ci ildə memar Əhməd Məhəmməd Şəmsəddin oğlu Təbrizi tikmişdir. Şah məscidi planlaşma və memarlıq quruluşuna görə Xorasan ərazisindəki məscidlərdən fərqlənir. “Şah məscidi adlandırılan, Padişah məscidi böyük və gözəl olub... öz başlanğıcını Şah sarayı darvazalarının birindən alan, möhtəşəm ağaclar əkilmiş geniş küçə ilə kəşisir...”Şarden öz əsərində qeyd edir [3, s. 59]. Şəhərsalma sahəsində Azərbaycan ənəllərinin təsiri baxımında İsfahanda ən dəyərli və səciyyəvi memarlıq kompleksi məşhur Şah meydanı ansamblıdır. I Şah Abbas dövründə, XVII əsrin əvvəllərində tam formalaşmış bu ansambl Yaxın Şərq şəhərsalma sənətinin dövrümüzə gəlib çatmış ən nadir örnəklərindəndir. Şah mey-

danının ən möhtəbər binası isə Şeyx Lütfulla məscidi ilə üz-üzə dayanan əsası teymurilər zamanı qoyulmuş və 1598-ci ildə indiki görkəmini almış arxasında gözəl bağları, bəzəkli köşkləri (Həşt Beşit, Çehelütun və s.) olan geniş saray ansamblı yerləşən Ali Qapı sarayıdır [1, s.67].

İsfahan abidələrində çalışmış azərbaycanlı xəttatlar içərisində ən məşhuru və məhsuldar işləyəni Şah Abbasın sevimlisi, təbrizli xəttat Əlirza Abbasi olmuşdur. Yüz ildən artıq ömür sürmüş Əlirza Abbasi Səfəvi İsfahanın ən görkəmli memarlıq əsərlərində – Şah məscidi, Şeyx Lütfullah məscidi, Maqsud bəy məscidi, Alı Qapı sarayı və bu kimi başqa tikililərdə monumentalist nəqqaş və xəttat kimi çalışmışdır.

Şəhərsalma və memarlığın bütün mərhələlərində, sahələrində çalışan zəngin təcrübəli, yüksək səviyyəli azərbaycanlı mütəxəssislər – memarlar, mühəndislər, rəssamlar, nəqqaşlar, xəttatlar Səfəvilərin İsfahan sarayının da başlıca aparıcı qüvvələri idi.

İslamın yayıldığı 1-ci yüzillikdə ərəb xilafəti mərkəzlərində çalışan elm və incəsənətin inkişafında mühüm rol oynayan azərbaycanlılar içərisində memarlar, tikinti ustaları da olmuşdur. Tarixi qaynaqlardan bəllidir ki, VII əsrdə Xəlifə Ömər Kufədə məscid tikmək üçün Azərbaycanın qədim şəhərlərindən – Həmədandan Ruzbeh adlı memar çağırmış, azərbaycanlı memar öz növbəsində Kufənin ilk məscidini doğma yurdun tikinti ənənələri əsasında ucaltmışdır. Qədim, zəngin tikinti ənənələri olan, əbədilik simvollarına çevrilmiş, piramidalar ölkəsi Misir ilə Azərbaycan arasında birbaşa memarlıq əlaqələrinin ən parlaq dövrü XIII-XIV əsrlərə təsadüf edir. XIII əsr Qahirəsinin belə mühüm gözəl tikililərindən biri Bəybars məscidi (1266-1269) sayılır. Azərbaycanın və İranın XI-XIII əsr məscidləri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər, məscidin memarlıq həllində, planlaşma quruluşunda öz əksini tapmışdır.

Məmlük sultanı Ən-Nasir Məhəmməd (1294-1341) 1322-ci ildə öz elçisini – saray məmuru Əmir Aytmışı Təbrizə göndərir. Təbrizdəki Əlişah məscidinin əzəmət və gözəlliyindən heyrətlənən elçi geri döndükdən sonra onun memarını Qahirəyə gətirir. Tarixçi əl-Məqrizinin yazılı məlumatlarına görə, həmin azərbaycanlı memar (təəssüf ki, adı bildirilmir) 1329-cu ildə Qahirədə Əmir Qasun məscidini tikir. Tarixçi həmçinin qeyd edir ki, Əmir Qasun məscidinin minarələri kərpicdən, yəni Təbriz üslubunda ucaldılmışdır.

1335-ci ildə Qahirə içqalasında Sultan ən-Nasir Məhəmməd tərəfindən tikilən, hal-hazırda da Qahirənin görkəmli abidələrindən sayılan məscidin müəllifi, tarixçi əl-Məqrizinin məlumatlarına görə, Təbrizdən çağırılmış memar olmuşdur.

XIV əsrin Məmlük hakimi Sultan Həsən (1347-1361) tərəfindən, Elxani memarlığı ilə tanış olmaq üçün göndərilən saray memarlarını Təbriz, Marağa və Sultaniyyədə ucaldılmış mühəndis uğurları, iri aşırımlı tağ və gümbəzlər valeh edir. 1356-1363-cü illər ərzində tikilmiş, sənət incisi kimi tanınan Sultan Həsən memarlıq kompleksi həmin səfərin xeyirxah təsirini aydın əks etdirir. Bu möhtəşəm kompleksin özəyi Təbrizin və Sultaniyyənin Elxani abidələrində olduğu kimi dörd eyvanlı həyətdir. Onun məscidi Əlişah məscidi kimi tağtavan quruluşludur.

Professor Cəfər Qiyasinin qeyd etdiyi kimi, mədəni əlaqələri daha qədim, davamlı və məsuldar olmuş, iki qonşu ölkə - İraq ilə Azərbaycan arasında İslam dövründəki memarlıq əlaqələri dörd mərhələyə bölmək olar: Abbasilər, Səlcuqlar, Elxanilər və Səvəfilər dövrü. Sonuncu 2 mərhələdə Azərbaycan memarlığının güclü təsiri ilə səciyyəvidir [1, s.75].

XIV əsrin ortalarında Bağdadda tikilmiş Mərcaniyyə kompleksinə aid olan məscid, mədrəsə, Xan Örtmə (örtülü karvansara) adlı tikililərdə Azərbaycan memarlığı ənənələrinin təsiri daha qabarıq nəzərə çarpır. Kompleksin məscidinin kərpicdən tikilmiş çoxgümbəzli quruluşu, tağ və gümbəz konstruksiyalarının birləşmə tərzli Təbriz tikinti ənənələrinə daha yaxındır.

Səfəvi hökmdarları və Azərbaycan memarlarının başçılığı ilə İraqda tikilmiş dini - xatirə komplekslərinin ən irisi Kərbala şəhərindəki İmam Hüseyn türbəsidir.

Ümumiyyətlə, ərəb dini tikililərinə dörd eyvanlı iç həyətlərin, iri baştağların, daş minarələrin yayılmasında da Azərbaycan memarlığının böyük təsiri olmuşdur.

Azərbaycanın Şərq ölkələri ilə memarlıq əlaqələri tarixində Türkiyənin ayrıca yeri var. XII əsrdə böyük tikinti meydanına çevrilmiş Anadoluda Səlcuq sultanlarının ucaltıqları çoxlu sayda saray, məscid, türbə və mülki tikililərdə, xüsusilə onların bəzədilməsində Azərbaycandan gələn sənətkarlar fəal iştirak etmişdirlər [3, s.44].

Anadolu şəhərlərində çalışmış ilk adı bəlli Azərbaycan memarı XII əsrin ikinci yarısında Menqucuqların (Ərzincan, Kamah, Divriqi və Şərqi Qarahisar şəhərlərində XIII əsrin birinci yarısında hakimlik edən türk sülaləsi) saray memarı kimi fəaliyyət göstərmiş marağalı Həsən Firuz oğludur. Tarixi məlumata görə marağalı memar Ərzurumdakı Saltuklu Gümbəzi türbəsində çalışmışdır. 1180-ci ildə Divriqiddə tikdiyi Qala məscidinin tikinti kitabəsində də onun adının olduğu məlumdur [2, s.132]. Marağalı usta ilə eyni zamanda həmin ərazidə çalışmış başqa bir azərbaycanlı memarın – Mərəndi Əhməd Əbubəkir oğlunun da iki əsəri bəllidir. Niksarda Qırx Qızlar türbəsinin və Sivasda Sultan İzzəddin Keykabusun tikdirdiyi şəfəxanəni üstündəki kitabələrdə kompleksin memarı Əhməd Mərəndinin adı yazılmışdır.

1220-ci ildə tikilmiş Sivas şəfəxanası plan və həcm-məkan quruluşuna görə dördəyvanlı iç həyəti olan mədrəsələr kimidir [4, s. 392-394]. Şəfəxanın iri eyvanla həyətdə yönələn I Keykavus türbəsinin ümumi quruluşundan başqa onu Azərbaycan memarlıq ənənələri ilə bağlayan tikintisində bismiş kərpicdən geniş istifadə olunmasıdır. Bu kompleksdəki əsas naxış motivləri, Sivasın başqa bir abidəsində - Göy mədrəsədə eynilə işlədilib. Bu da azərbaycanlı memarın Göy mədrəsədə də çalışdığı sübut edir.

XII əsrin sonu - XIII əsrin əvvəllərində Konya - Bəyşəhər yolu üstündəki karvansaranın və hal-hazırda kimi mövcud olan, el arasında Divlər sərnici adlanan səlcuq əsəri sayılan su tutarının təbrizli memar Hacı Bəxtiyar tərəfindən tikildiyi məlumdur [3, s. 45]. 1229-cu ildə Divriqiddə tikilmiş Ulu Camenin gözəl oyma naxışlı ağac mehrabının üzərində azərbaycanlı sənətkarın - tiflisli usta Əhməd İbrahim oğlu-

nun “müəllif imzası” indiyə qədər qalmışdır. Bundan başqa Amasyada 1233-1246-cı ildə əsas tikinti materialı Mərkəzi və Cənubi Azərbaycanda olduğu kimi bişmiş kərpicdən tikilmiş bir məscidin memarı Məhəmməd Mahmud oğlu Arani olub.

Tarix dolu şəhər adlandırılan Konyada, Şəms Təbrizi özünə mənəvi ata seçmiş mütəfəkkir şair Mövlana Cəlaləddin Ruminin vəsiyyətinə görə, onun qəbrinin üstündə hər tərəfdən görünən Mövlana türbəsi ucaldılmışdır [2, s.134]. Bu vəsiyyəti 1274-ci ildə onun müridi, həm də bacarıqlı kimyaçı kimi tanınan Bədrəddin Təbrizi yerinə yetirmişdir. Memar türbənin yanında tikdiyi Mövlana mədrəsəsi isə indiyə qədər qalmamışdır.

Anadolunun bir çox memarlıq abidələri, o cümlədən Sivasdakı Ulu Cami, Konyadakı Sahib Ata məscidi, Malatyadakı Ulu Cami, Amasyadakı Turumtay türbəsi, türk tədqiqatçılarının fikrincə üslub xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanın memarlığına daha yaxındır. Şərqi Anadoluda Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular dövründə tikilmiş üslubca Azərbaycan memarlığı ilə birbaşa oxşar olan abidələr çoxdur. Bunlardan XIV əsrdə Qaraqoyunlu Yusif dövründə tikilmiş Van məscidi həm plan quruluşuna həm də memarlıq üslubuna görə Təbriz zonasının məscidləri kimidir [1, s.82].

XV əsrin ikinci yarısında Türkiyənin Hisi Kayfa şəhərində tikilmiş Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin oğlu Zeynal bəyin türbəsinin memarı Pir Həsəndir [3, s.45]. Hər cəhətdən Elxanilər çağının Bərdə, Qarabağlar, Ərdəbil, Salmas və Xiov şəhərlərində qalmış silindr gövdəli qulləvari türbələr üslubunda tikilməsinə baxmayaraq daha ağır nisbətləri olan Zeynal türbəsinin fərdi memarlıq obrazı vardır. Şirvan – Abşeron memarlıq üslubunu xatırladan, 1492-ci ildə azərbaycanlı memar Babacan tərəfindən tikilmiş başqa bir ağqoyunlu abidəsi Əhlətdəki Əmir Bayandır türbəsidir.

XV əsrin əvvəllərində Bursa şəhərində Osmanlı sultanı Çələbi Mehmet dövründə salınmış mədrəsə, imarət, türbə və məsciddən ibarət Yaşıl kompleksdə azərbaycanlı sənətkarlar ilk dəfə kaşı mozaikası texnikası tətbiq etmişlər. Kompleksə daxil olan Yaşıl caminin interyerində istifadə olunan kaşı bəzəklərinin içərisində təbrizli usta Məhəmməd Məcnunun müəllif imzası mövcuddur. Yaşıl camidə olduğu kimi, Yaşıl türbədə də çalışmış kaşıçı təbrizli ustalar içərisində nəqqaş İlyas Əli və Məhəmməd Məcnun əsas mövqe tutmuşlar. Həm Yaşıl camidə, həm də Yaşıl türbədə ağac üzərində oyma sənətinin gözəl nümunələri var. Yaşıl türbənin qoz ağacından düzəldilmiş oyma naxış və kitabələrlə bəzədilmiş qapısı üzərində “Hacı Əli Əhməd oğlu Təbrizinin əməli” sözləri yazılmışdır [3, s.44].

1472-ci ildə memar Kəmaləddin tərəfindən tikilmiş İstanbulun Topqapı saray kompleksinə daxil olan Çinili köşkdə istifadə olunan, zövqlə tərtib edilən kaşı mozaikasının işçiliyini də Bursa abidələrində çalışmış təbrizli ustaların işlədiyi bəllidir.

Professor Cəfər Qiyası tədqiqatlarında da qeyd etdiyi kimi, yekun olaraq demək olar ki, çoxsahəli məhsuldar və xeyirxah yaradıcılıqları ilə azərbaycanlı sənətkarlar Şərq ölkələri xalqlarının memarlığının qarşılıqlı inkişafı və yaxınlaşması prosesində ön sırada getmiş, nadir əsərlərlə dünya memarlığını zənginləşdirmişdirlər [1, s.91].

Açar sözlər: beynəlxalq əlaqələr, Türkünstan, Türkiyə, İran, Hindistan.

ƏDƏBİYYAT

1. Qiyasi C. Yaxın-uzaq ellərdə. – Bakı, 1985.
2. Амензаде Р.Б. Сооружения зодчих-азербайджанцев в Турции XII-XV вв.// Azərbaycan Beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. – Bakı, 1997.
3. Амензаде Р.Б. Композиционные закономерности монументальных сооружений Азербайджана XI-XVII веков. – Баку, 2007.
4. Aslanapa O. Türk sanatı. – Ankara, 1990.

Севиндж Тангудур (Азербайджан)

Исследования Джафара Гияси, посвященные международным связям средневековой архитектуры Азербайджана

В трудах профессора Джафара Гияси, рассматривается творческая деятельность средневековых мастеров – архитекторов, каллиграфов, мозаичников, глазуровщиков Азербайджана в Средней Азии, Индии, Иране, Арабских странах и во многих городах Турции. Азербайджан, находившийся по своему географическому расположению в середине Исламского Востока, в течение длительного периода стоял в центре исторических событий, происходящих в этом регионе, и активно участвовал в процессе обмена эстетическими ценностями и художественными идеями.

Ключевые слова: международные связи, Туркестан, Турция, Иран, Индия.

Sevinj Tangoudur (Azerbaijan)

Jafar Giyasi's research studies on international relations of Middle Age Azerbaijan architecture

In his scientific works Professor Jafar Giyasi investigated and studied Azeri specialists, artists, architects, calligraphers and painters' unique and irreplaceable services from Middle Ages in Central Asia, India, Iran, the Arab countries and in many Turkish cities.

Due to its geographical position in the Islamic East, Azerbaijan took place in the middle of historical events that lasted on that region for a long period.

Key words: international relations, Turkestan, Turkey, Iran, India.